

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 59 (16670)

2003 чылдың
МАЙ 27,
вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Удавас болуп эртер парламент соңгулдарларының бүдүүзүндө РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң Кремльге май 16-да кылган Айыткалы сөөлгү айыткал болуп турар. Кандыг кандыг үнелелдерни болгаш кандыг чүүлдерже онза кичээнгейни В. Путин углааныл? Мурнады көөр кандыг айтырыгларны чугулалааныл база кандыг айыылды тодаратканыл?

В. ПУТИН: Күштүг эрге-чагырга чокта ЧАЗА БУЛГАП ҮНЕРИ БОЛДУНМАС

Четпестер колдавышаан

ПРЕЗИДЕНТ чедип алдынган чүүлдер дугайында эвээшти, четпестер дугайында хөйну чугаалаан. Чурттакчы чоннун боттут орулгаларының өзүлдөзи 32 хууга болганын, валюта болгаш алдын курлавырларының өзүлдөзи үш чыл дургузунда 11-ден 61 млрд доллар четкенин, чаш урулгарның төрүттүнер чоруунун өскенин, ажыл чок чоруктуң кызырылганын демдеглээн. Ынчалзажок мындыг чүүлду тодарадыры эргежок чугула деп көргөн: ук көргүзүтлер делегей рыноктарында нефть өртээниң бедик болганы-биле холбашкан. «Биске таарымчалыг байдал мөнгези-биле туруп шыдавас» деп, ол кичээндирген. «Түңнелдер ыңдыг-ла кончуг эвес» — экономиктиг түңнелге ол мындыг үнелелди берген. 145

млн. чурттакчы чоннун 36 миллиону амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлинден куду деңнелде чурттап турар. Ядамк-түреңги чорук болгаш демографтыг чавызаашкын (кижилерниң өлүп хораар чоруу үш чылдың дургузунда 10 хуу өскен) чурттуң турум чоруунга эң кол айыыл-кыжанышкыннарның бирээзи болуп турар деп, президент чугаалаан. «Бис шыңгы айыылдың мурнунда турар бис. Бистиң экономикавыстың таваа элээн быжыккан-даа бол, ол ам-даа турум эвес болгаш кошкак хевээр. Политиктиг система чедир хөгжүвээн. Күрүне аппаратының үре-түңнелди эвээш. Экономика адырларының хөй кези аданнажылга-чижилгени угбайн турар».

АЙЫТКАЛДА Ельцинниинде дег кижилерге хууда шүгүмчүлел («хамык буруу Чубайста») чок. Ынчалзажок чазактың адресинге шыңгы чемелелдер эмжеж болган: экономиктиг өзүлдөниң турум эвези, темпелерниң кудулаашкыны, нефтиге делегей өртектеринден экономиканың хөлүн эрттир хамаарылгалы, бюрократияның көвүдээни болгаш ооң билди чок чоруу. «Национал бай-байлакты кадагалатай, төтөгүлээри көвүдээн» деп, президент медеглээн. «Экономиканың чижилгелиг секторун монополистер боой туда берген» деп, В. Путин чугаалаан.

Экономиктиг политикага ниити үнелел чидиг болган: «мындыг политиканың уламчылаашкыны — турнугушкунче орук-тур».

Корум-чурумче орук

ПОЛИТИКТИГ чедишкыннер эвээш эвес болган. Оларның кол-колу: чурттуң бүдүн-бүрүн болгаш турум чоруу, корум-чурумну катап тургусканы болгаш бүгү регионнарда база республикаларда россия Конституцияның дээди чоруу. Суд реформазы чоруп турар, Кеземче-чорудулга, Хамааты чорудулга, Күш-ажыл хоойлулары хүлээп алдынган. Хоойлуларны хүлээп алыры дүрген апарган. Ынчалзажок хамааты ниитилелдиң тургузушкунунда темпелерниң дугайында президент кончуг оварымчалыг чугаалаан: «туружундан шимчээн», «баштайгы базым кылдынган». Ындыг чүүл чер, шериг болгаш административтиг реформаларга, үндүрүг хоойлужудулгазынга, пенсия реформазыга, чайгаар бүткен монополияларның реформаларыга база хамааржыр.

Чоокку чылдарда (2010 чылга чедир) президент үш кол сорулганы чугулалап демдеглээн: ядамк-түреңги чорукту алып эртери, иштики ниити продуктуу ийи катап көвүдери, армияны реформалаары болгаш ону профессионал үндөзиче шилчидери (ооң чугаазы-биле алырга, 2008 чылда шеригке келдирткеннерниң шериг албан-хүлээлге күүселдизиниң хуусаазы бир чылга чедир кызырылган турар уjurлуг). Рубльдиң өске валюталар-биле бүрүн солчулгалыг чоруун чедип алырын боттанып болур

сорулга деп, ол чугаалаан. «Орукче дөгериңи тура, бодунга чүгле паспорт болгаш россия рубльдер ап алырга четчир турар болур уjurлуг».

Шилилге кылыр үе

ПРЕЗИДЕНТ экономиктиг чаза булгаашкынны хандырып шыдаар шинектиг «улуг национал телевилелдерниң» эргежок чугулазының дугайында чугаалап, чазакты «харысалгалыг шилилге кылырындан коргар» деп шүгүмчүлээн. Айыткалда ол депутаттарны «чонга күүсеттинмес чүүлдер азап каапкан, ону чурттуң экономиказы боттандырап шинек чок» деп шүгүмчүлээн. «Боттарының хамаатыларын мегелээри болзун» деп, президент кыйгырган.

Административтиг реформаның эргежок чугулазын ол демдеглээн. Ындыг реформа дүжүлметсиг чорукту чок кылыр, «күрүнениң дээш чок болур чоруун» соксадыр уjurлуг. «Бюрократияны аппетидиң шеглет деп көгүтпейн, а айттышкын дылы-биле кызыгаарлаар керек» деп, ол медеглээн. Ынчалзажок «президент амгы кабинеттиң курлавырын көрүп турар бе азы удавас шыңгы кадр солушкуну болур бе» деп айтырыга хары бердинмейн барган. В. Путинниң «чазакка дузалаар керек» деп домаанянзы-бүрү тайылбырлап болур.

Айыткалда улустуң манааны сенсация база бар болган. Чазактың ажылынга сеткили ханмаанындан ийикпе, прези-

дент ону хевирлеп тургузарының принципни өскерттиринге — Күрүне Думазынче келир сонгулдаларның түңнелдери-биле парламентиде хөй үнү алган партияларның үндөзининге — белениниң дугайында чарлаан. Ооң уjur-утказы — чазакты ону хевирлеп тургускан политиктиг партияларның мурнунга харысалгалыг болдулары.

Даштыкы политикага хамаарыштыр алырга, Айыткал В. Путинниң президентилээшкениниң эгезинде-ле чурттуң кылганы «төгүлүг шилилгени» бадыйтаан. Ол дээрже — Европаже болгаш делегей экономиканың ишкээрлээшкени, Россияның улуг чергелиг чорудулгаларга болгаш терроризм, окчепсектиң база наркотиктерниң таралдыгына удур демиселге, регионалдыг чөрүлдээлерниң аайлап таарыштырылгасына киржилгези. Маана холбаштыр президент мынча дээн: «Россия терроризмге удур тургустунуп хевирлеттинген ниитилежилгени үнелеп турар». Ынчалзажок Ирак дугайында чаңгыс-даа сагынмаан.

Айыткалда тывызык база кирген, ооң баажызын даштыкы дипломаттар болгаш разведчиктер тып чадап, бажы ыжары чугаажок. Президент «россий стратегтиг чепсектиң чаа салгалының» дугайында сөс оскундурган. Ооң ажилдап кылышкыны «практиктиг боттанышкынның чадазында турар» деп, президент тодараткан.

Вячеслав КОСТИКОВ.
«Аргументы и факты» солундан очулдурун.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Эртем болгаш технологиялар талазы-биле чөвүлелди тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың эртем-техниктиг политиказын ажыктыг боттандыраар, а ол ышкаш эртем шинчилелдериниң сайзыралының угланышкыннарны мурнады тодарадыр талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Эртем болгаш технологиялар талазы-биле чөвүлелди тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Эртем

болгаш технологиялар талазы-биле чөвүлел дугайында Дүрүмнү бадылаар (№1 капсырылга).

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Эртем болгаш технологиялар талазы-биле чөвүлелдиң составын бадылаар.

4. Бо Чарлык аңа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2003 чылдың май 13. № 300.

Номчукунуң саналы

АЙЫТКАЛДЫ ТАНЫШКАШ...

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың ТР-ниң Улуг Хуралына Айыткалы кончуг кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Ында эрткен чылын кылдынган ажыл-херекти түңнээн, 2003 чылда кол-кол сорулгаларны тодаргай айыткалды. Оларны күүседириниң хемчеглери ажылдап кылдынган, ону амыдыралда боттандырып эгелей берген.

Хамааты кижжи болганымда дараазында чүүлдерже кичээнгейни салгыры чугула деп

бодап турар мен. Бирээде, кедээниң социал хөгжүлдөзүниң байдалы шоолуг эвес, ону барымдаалааш, ооң хөгжүлдөзүниң дугайында хоойлу азы программа ажылдап кылыр. Ийиде, кайы-даа деңнелдиң кадрларын шилип алырыңче онза кичээнгейни салгыр. Мурнунда удуртур ажылдарга тургаш, албан-хүлээлгезин ууп шыдаваан, буураткан, сандараткан, өңчү-хөреңгизин төтөгүлээн кижилерни база катап удуртур ажылдарже депшидер чорук-

ту шеглээр. Үште, эртем-билиши шыырак, рынок экономиканың негелделеринге дүүштүр ажылдап чоруур анык кадрларны удуртур ажылдарже дидими-биле депшидер, өөредир, кижизидер.

Чазак Даргазының Айыткалының уjur-дузасын чон ортузунга тайылбырлап турары четпес, ону күштелдирери чугула деп санап турар мен.

Оолак КАРА-САЛ

Чөөн-Хемчик кожун,
Чыраа-Бажы суур.

АВТООРУК: ЧАДААНА — СУГ-АКСЫ

Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелели (начальниги С.Д.Д.Ондар) тос оруктуң белдирин харыылап турар республикада бир улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи. Орукчуларның ажылы кыжын-даа, чайын-даа үстүр эвес, ынчалза-даа бо бүдүрүлгениң ажылы онза харыысалгалыг болуп турар. Орукчуларның чымыштыг ажылы чазын эгелээр. Кылыр болгаш септээр автооруктарны чылыг үеде кылыры билдингир болгай.

Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң бо чылын эн-не харыысалгалыг ажылыга Чадаана — Суг-Аксы аразында 16 км автоорукту чаарты септеп, асфальтылап кылыры көрдүнген. “Тываавтоорук” эргелели (начальниги Д.Ч.Ондар) автоорукту алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чыл болганынга тураскааткан байырлардың бетинде кылып доозар дээш улуг күштү мында салганын көрдүм. Автоорукту

— Апрель айның эгезинден бээр Кызылдан ээлчег аргазы-биле кээп ажылдап тур бис. Бригадавыста хөй кижичок, 8 кижичок, колдуунда тускай мергежилдик ажылчыннар. Бистиң ажылывыстың кол углаышыкыны хая-даштыг черлерни чавыздаып, чуура шаап тургаш аштап-арыглаары. Ам Суг-Аксинче кирер бедигээште келдивис. Бистиң аштап-арыглап каан оруувус-биле Абазаның орукчулары асфальтылап чоруп орлар — диди.

Вадим Бузур-оолдун чугаазы-биле алырга, кывар-чаар материалдар болгаш акша-хөрөңги талазы-биле хомудал чок. Бистиң барып турар үевисте бригаданы дыштанып чоруй барган. Олар ээлчег аргазы-биле ажылдап турар улус болгаш ажыл шагы барымдаалавас, эртенги чырыктан, кежээ орайга чедир ажылдап турар.

Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң орукчулары дүштеки чемин черге чемненип олурда, чеде бердивис. Олар Хакас Республиканың девискээринде турар-даа болза, “Тываавтоорук” эргелелинге хамааржыр күштүг техникалыг, бедик мергежилдик ажылчыннарлыг улуг бүдүрүлгениң бирээзи. Моон мурнунда олар Хандагайты — Мугур-Аксы аразында, Хандагайты — Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автооруктарны кылып доозарыга киришкен, Тываның арыг агаары, аржаан суглары-биле таныш кижилер болду. Мастер Сергей Александрович Горшков “Тывалап база чугаалаптар кижичок мен” деп баштактанып чугаалады-даа.

Сергей Александрович 1993 чылдан бээр бодунун ажылчыннары-биле Тывага доктаамал ажылдап келген. Бо келирде 19 кижичок техниказының 8 аңгы хевирин ап алгаш келгенер, чүгле асфальт дажыглаар “КамАЗ” самосвалдар безин 5. Бис асфальтылап каан орук-биле чоруп оргаш, амыраар-ла болгай бис. Ону кылыры кончуг нарын технология болур чүве-дир. Автоорукту асфальтылаар кылдыр белеткээринге чедир безин кончуг нарын ажылдар кылдынар, улуг күш үнер. Баштай ону автогрейдер-биле дескилээр, оон кырындан элезин, хоюг довуракты төккеш дескилээр соонда, каток-биле каш-даа катап тырып бастынар. Оон геодезист автоорукту дескизин, дооразын прибор-биле тодараткан соонда, ам асфальтыны тускай машина-биле салып эгелээр. Ол дээрже бүдүн технология-дыр. Асфальтыны салыр кылынындан эгелээш тодаратып турар херекселдер бар.

— Ийи неделя мурнунда мында ажылдап келдивис. Хүнде 259 метр хире авто-

орукту асфальтылап чоруп ор бис. Тудуг материалдарының талазы-биле хомудалывыс чок. Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң асфальт заводунун хандырылганы багай эвес. Ылангыя оларның кылып турар асфальтызының шынары эки-дир, ынчангаш автооруктуң шынарлыг кылдынары билдингир. Бистиң орукчуларывыска 6 км автоорукту асфальтылаары көрдүнген. Ону көрдүнген хуусаазында, июль айның эгезинде доозуптар бис. Оон бетинде-даа доозуптар чадавас. Бис Тывага ажылдап өөрени берген бис, ажыл бар болза, ажылдаксаар-дыр бис — деп, Сергей Александрович чугаалады.

Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелинде мында 19 ажылчыннар ажылдап келген. Оларның хөй кезии Тывага 10 ажыг чыл ажылдап каапкан арга-дуржулгалыг, хоочун орукчулар. Бульдозерист Павлов Юрий Хандагайты — Мугур-Аксы аразында автоорукту кылырынга эрес-дидим, ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың “Шылгарангай күш-ажыл дээш” деп медаль-биле шаңнаткан. “Мөңгүн-Тайганың оруун эрткен ажылчынны — орукчу деп чугаалап болур” деп, Сергей Александрович чай аразында чугаалай каапты. Мөңгүн-Тайганың автооору оларга улуг шылгалда болган дээрзин эскерип ордум. Ажылчыннарының аразында асфальт салыкчызы Виктор Питерцевтин, чолаачы Валерий Лапийнин, каток башкарыкчызы Виктор Марковтуң ажылыга эки үнелелди мастер берип орак кижичок болду.

Автоорукту кылып турарының шынарын магадаар кижичок болдум. Бодум тудуг талазы-биле тускай эртемниг болгаш орукчуларның ажылын сайгарып-даа, үнелеп-даа билер мен. Езулуг-ла бодунун мергежилдиниң мастерлери мында-дыр деп билдим. Бир эвес асфальтыны шын эвес салыр болза, ол чыл-даа четпейн ойлу-чирлип үрелип чоруй баар. Бо орукту көре-ле бээр бис, каш чыл иштинде септелге хереглеттинмес эвеспе. Ийи талазында, оларның ажыглап турар техниказы эрги-даа болза, колдуу шупту чаа кылдыр көстүр чорду. Сергей Александровичиниң техника талазы-биле хомудалывыс чок деп чугаалап олары чөптүг. Ындыг техника турда, ажыл бүдүнгүр, шынарлыг болбайн канчаар.

Хүнде 250 метр автоорукка асфальт салып деп чүве, амыр эвес ажылдың бирээзи. Орукчулар ажыл шагын барымдаалавайн, чырык хүннү ажыглап тургаш ону чедип ап турары билдингир. Мастер Сергей Александровичиниң “биске күш-ажылдың сагылга-чурумунун дугайында чугаа турбас” дээни мени бодандырды, азы өскээр чугаалаарга, кижичок бүрүзү бодунун хүлээлгезин билер дээни ол-дур ийин деп бодап кагдым. Абазажылар сөглээр сөзүн ээлээр, Чадаана — Суг-Аксы аразында эки шынарлыг автоорук кылдынар дээрзинге бүзүредим.

Чадаана — Суг-Аксы аразында автоорукту кылырының чингине керээлиг бүдүрүлге — Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелели. Бо автоорукка нитизибиле 19,681 муң рубльдин ажылдары кылдынар. Ийи ай иштинде бо хире улуг түңнүг акшаның ажылдарын шингээди алыры, белең айтырыгың бирээзи. Ынчангаш Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң начальниги С.Д.Д.Ондар үш улуг бүдүрүлгениң ажылын бедик денелге органиастап тургусканын эскердим. Тудуг материалдары болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандырылган чингине керээлиг бүдүрүлгеден хамааржыр. Ол дугайында оларның-биле керээлиг ажылдап турар Абазаның орукчулары-

бо чылдың апрельде кылып эгелээр улус болду. Мында үш улуг бүдүрүлге ажылдап турар: Чадаананың, Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелдери, Кызылдан “Восток” кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң ажылчыннары. Олар автоорукту июль айның эгезинде доозар сорулганы салган, бир демниг ажылдап турар.

Автооруктуң эң берге участогунда, хамык орукчуларның мурнунда “Восток” кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң ажылчыннары чоруп орат. Оларның кол-ла сорулгазы — хая-даштыг черлерни чуура шаап, аштап-арыглааш асфальтылаарыга белеткеп чоруп орат. “Восток” КХЭ мастери Вадим Бузур-оол ажыл-ижин кысказы-биле мынчаар чугаалады:

Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң бөлүк ажылчыннары.

даа, Кызылдың “Восток” кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң ажылчыннары-даа хомудавайн турар чорду.

Дараазында тудуг материалдары-биле кол хандырыкчының бирээзи Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң асфальт заводунга келдим. Хоочун орук ажылдакчызы, ол заводтуң мастери Чамныг-оол Чалзапович Ондар-биле ужуражы бердивис. Ол ажылын кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— 1977 чылда кылдырган завод-тур. Ынчалза-даа ажылдап турары багай эвес, удур чаартып, септеп ап турган болгаш материалдар четчир, орук кылып турар ажылчыннары, ылангыя Абазаның орукчуларын асфальт кылыр материалдар-биле хандырап дээш, эртенгиниң 8 шактан, кежээкиниң 8 шакка чедир ажылдап тур бис. Акша-төгөрик болгаш тудуг материалдары-биле хандырылгавыста хомудал чок. Баштай ийи автоорук эргелели аңгыланып, чарлып турда акша бичии саадап турган чүве, ам ажырбас. Заводта хөй эвес, 14 ажылчыннар доктаамал ажылдап турар. Мен борта чамдык ажылчыннарың ажылын онзалап демдеглээр бодай-дыр мен. Ылангыя оператор Тимофей Карасал, бульдозерист Николай Хомушку, экскаватор башкарыкчызы Эрес Донгак, автобус чолаачызы Лопсан Монгуш багай эвес ажылдап, өскөлөргө үлегер-чижээн көргүзүп чоруурлар. Коллективке мындыг ажылчыннар турда, орукчуларга асфальт-биле хандырылганга үзүктелишкн турбас уjurлуг — диди.

Мээн борта бир демдеглескээр чүүлүм 1977 чылда кылдырган завод, бо хүнге

Автоорукта асфальтыны салып турары.

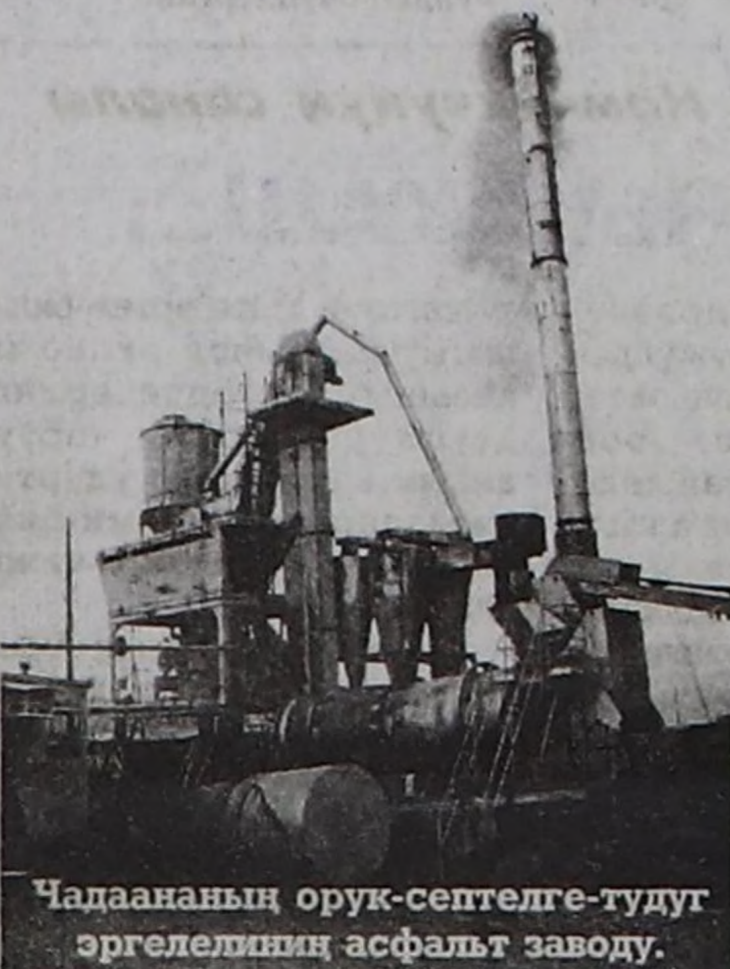
“Тываавтоорук” эргелелиниң инженер Арланмай Мортуй-оол биле Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң мастери Сергей Горшков кылыр ажылын сүмележип турары.

чедир ажылдап турары, ону эдилеп турар ээлеринде деп чүве билдингир. Хоозураашкын үезинде, ол хамаанчок республика денелдик заводтар “чидир жуула” берген болгай. Борта Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажылынга үнелелди бээр уjurлуг.

Тываның чайы кыска. Чылыг үени ажыглап тургаш, ажылдың организациязын бедик денелге тургускаш, кыска үениң иштинде Чадаана — Суг-Аксы аразының автооорун чаартып, септеп кылыр дээш “Тыва автоорук” эргелелиниң ажылынга үнелелди чон бере бээр. Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чыл болган байырларыга Тываның орукчулары онзагай белекти сүт-хөлчүлөргө белеткеп турарлар.

Сергей ХЕРТЕК

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң асфальт заводу.

БӨГҮН — КАМГАЛАДЫЛГА, ДААРТА — ПЕНСИЯ

— Вадим Орамбалович, 2002 чылдан пенсия хоойлужудулгазы чаа күш кирген, ол хөй санныг пенсионерлерге багай эвес болгон дээрзин демдеглээр апаар бис. Ооң бадыткалы кылдыр 2001 чылдын январьда ажилдап турган пенсионерлер пенсиязының кырынга багай эвес немелдени алган. Ол-ла чылдын февральда шупту пенсионерлерден өзүлден база кылган болгай. А бо чылдын февральда пенсияның баазалыг кезээне 6 хуу өзүлдени кылдыра, пенсионерлернин пенсиязынга чүгле 30 рубль немелде болурга, чамдык пенсионерлер ол акшазын Путинге чорудуп турганын төп телевидениеге көргүзүп турду. Чогум чүү болганын тайылбырлап берип көрүңер.

— Бо айтырыг кижги бүрүзүн дүвүредип турарын билгеш, Россияның Пенсия фондузунун баштаар чериниң даргазы М.Ю. Зурабов апрель 1-де "Российская газета" солунга тайылбыр интервью берген чүве, мен маңаа база тайылбырдан кылырын оралдажыйн. Ажилдап кылдырган бо чаа реформа мурнунда пенсия өзүлдезин аңгы-аңгы хевирлер-биле чорудуп турган. Чижек кылдыр алырга, 2001 чылдын мартта Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлы-биле пенсияның эң биче хемчээлининг телевири 600 рубльден эвээжес денелге тургустунган турган. Ынчангаш эң биче хемчээлдиг пенсиядан хөй пенсия ап турганарга немелде пенсия бербес турган. Оон аңгыда ол-ла чылдын майда чуртка шалыңның кызыгаарлаттынган улуг хемчээлин өстүргөн турган, ынчан пенсиянга өзүлдези база-ла шупту пенсионерлер алына, инфляцияны үнүп турда, шалыңы эвээш хемчээлдиг хамаатыларга ол өзүлдени кылган. А арткан категорияның пенсионерлеринг пенсия санаашкынын кылбаан. Ол чөптүг эвес болбайн аан. Ынчангаш чаа реформаны бурунгаар көрүүшкүн-биле ажилдап, колдуунда-ла келир үениң пенсионерлеринге таарыштыр кылган ужуру-даа ында.

Чаа пенсия системасы ийи айтырыгны шийтпирлээр хүлээлгелиг: **социал хандырылга болгаш социал камгаладылга**. Чамдык улус пенсияның баазалыг кезээ өскөн, чүү деп чүвөл дээрзин менден бо-ла айтыра бээр-дир, аңаа доктаап көрейн. Албан пенсия камгаладыг хамаатының камгалал стажи 5 чыл чедерге, ол пенсия назыны чедер берген болза, пенсияның баазалыг кезээн алыр эргелиг. Пенсияның баазалыг кезээниң хемчээли пенсионер кижиниң күш-ажыл кылпач чоран үелеринде ап турган шалыңындан хамаарышпас. Баазалыг кезектин хемчээли

кайы хире болурул? Бо талазы-биле хоойлужудулгада ийи угланьышкыны айыткан: **бирэде**, пенсияның баазалыг кезээниң хемчээли күш-ажыл телевири кудуку хемчээли. **Ийинде**, пенсияның баазалыг кезээниң хемчээли пенсионернин амыдырап-чурттаарының эң кудуку денелинге чоорту чоокшулап келген турары. Ынчангаш пенсияның баазалыг кезээн төлээри дээрге-ле, пенсия системасының социал хандырылга функцияларын боттандыраар болур.

Чаа пенсия хоойлужудулгазында көрдүнгени-биле пенсияның баазалыг кезээне индексацияның үстүнде ийи сорулгаларны боттандыраар-биле ажилдар кылдырган. Пенсияның баазалыг кезээ өртөк өзүлдези-биле кадэ улгатыра-дап, пенсионерлернин амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээли-биле ап турар пенсиязының аразында хамаарылгазы кудулавазын дээш ажилдар чоруттунуп турар, азы бөдүүнү-биле чугаалаарга, пенсияның баазалыг кезээ чуртта амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээлининг эвээжес турар ужурулуг. Пенсияның баазалыг кезээниң индексациязын кажан өртөктер 6 хуудан өзе бээр болза, эде санаашкынын чорудар. Оон аңгыда пенсияның баазалыг кезээниң хемчээли федералдыг хоойлу-биле аңгы өзүп болур. Бо таварылгада пенсияның баазалыг кезээниң өзүлдези өртөктер өскениндан хамаарышпас, а чуртта эң кудуку шалың хемчээлининг өскени-биле санаттынар.

Бо чылдын февральда пенсияның баазалыг кезээниң 6 хуу өскөнү хоойлу эзугаар үндезилеттинип кылдырган. Федералдыг бюджетте болгаш Россияның Пенсия фондузунун бюджетинде бо чылдын февраль 1-ден эгелеп пенсияның баазалыг кезээ 6 хуу өстүреринге акша-хөреңгини көрүп каан турган. Бир эвес эрткен чылдың ийги чартында өртөктер өскөнү 6 хуу азы оон хөй-даа болган болза, пенсияның эде санаашкынын биле катая күш-ажыл пенсиязының камгалал кезээне өзүлдө ыяап турар турган. Чүге дизе февраль 1-ден пенсияның баазалыг кезээ Чазак өстүрбес дээрге-даа, пенсияның баазалыг кезээн улгатырап дугайында федералдыг бюджетте база Россияның Пенсия фондузунун бюджетиниң дугайында хоойлуларда көрүп каан болганда, инфляцияны камгалал болза, ол өзүлдө ыяап турар ужурулуг.

— Вадим Орамбалович, апрель 1-ден пенсияның камгалалдыг кезээн 12,6 хуу өстүргөн, а февраль 1-ден пенсияның баазалыг кезээн 6 хуу өстүргөн деп үстүнде чугааладынар, ниитизи-биле пенсияның ортумак хемчээли 10,2 хуу өскөн болуп турар ышкыжыл?

— Ол, шынап-ла, ындаг. Пенсияның камгалалдыг кезээн өстүрерде, хамаатының ажилдап чоран үезинде ажил беркичизиниң оон албан пенсия камгаладылгасында ажиттынган агар санынче дадывыр шилчидип турганындан, хөй чылдарда ажилдап чоран ажил стажин санап тургаш, эде санаашкынын кылыр. Ынчангаш апрель 1-ден пенсияны өстүрерге, кижги бүрүзү пенсиязынга аңгы-аңгы санаашкынарны алган. Бистиң салбырның ажилдакчылары республикада пенсионер кижги бүрүзүнүн санаашкынын анализ-

теп көргөн. Республикада пенсия алыкчыларында 107 кижги 1 рубльден 10 рубль чедир пенсиязынга немелдени алган. Олар дээрге каяа-даа ажилдап көрбээн азы камгалал стажи 5 чылдан эвээш, Россияның Пенсия фондузунче шилчидип турган албан пенсия камгаладылгасының дадывыры чок кижилер-дир. Ол-ла санаашкынардан алырга, эң бедик түнүп 135-200 рубль пенсияны республиканың 15 муң хире пенсионерлери, 29 муң хире кижги 50-100 рубль немелдени алган. Чаа пенсия реформазын эзугаар кым кижги хөй ажилдап, албан пенсия камгалалында бодунуң агар санынга дадывыр шилчидип чоран болдур, оон пенсиязының хемчээли хөй, чылдың-на эде санаашкынар үезинде эки түнүп немелдени алыр апаарын үстүнде чижектерден көрдүвүс.

Ажилдап турар хамаатылар дээш чыл санында кирип турар камгалал дадывырлар пенсия фондузунун бюджетин орулгалыг кезээ болуп турар. Россияның Пенсия фондузунун орулгалыг кезээ чуртта ортумак ажилдык телевириң өзүлдези илердеп турар. Ынчангаш бөгүнгү пенсионерлернин пенсиязының камгалал кезээ улгады бергениниң дугайында апрель 1-ден немелде өзүлдө херечилеп турар. 2002 чылда Россияның Пенсия фондузунун орулгалыг кезээ 2001 чылга көөрдө, 30,7 хуу өскөн. Ол дээрге 2002 чылдын түнелдеринде пенсияның камгалал кезээн

30,7 хууга өстүреринге барымдаа болган. Ындыг-даа болза эде санаашкыны кылырга 30,7 хууу эвес, чүглө 12,6 хууга санаашкыны кылганы ол. Ооң чылдагааны мындыг: 2002 чылдын февральда болгаш августта пенсия системасы "авансылап" пенсияның камгалал кезээн 6,5 хуу база 9 хуу өстүргөн, ынчангаш ол өзүлделерни бо эде санаашкыны кылырга 30,7 хуудан ап каапкан.

Пенсия ийи кезектен тургустунар дээрзин (**баазалыг база камгалалдыг**) үстүнде чугааладым. Баазалыг кезекти федералдыг бюджет акшаландыраар. А камгалал кезекти Пенсия фондузунун акша-хөреңгизинден база чуртта шалыңның хемчээлинден, Пенсия фондузунун орулгаларының өзүлдезинден акшаландырышышкыны чорудар. Пенсия системасынча реформаны кылганынын соонда, эрткен чылдын сентябрында 30,7 хуу орулгалыг болган, ол багай эвес көргүзүт. Бир эвес кандыг-бир организацияның удуртукчузу пенсия фондузунче ажилдакчыларының дадывырын шилчидип, шалыңын холунга туда санап берип турган, а ажилдакчылар ол акшазын кандыг-бир банк черинге суп ап турган джжик. Амгы үеде банкыларда акша эргилдези улуг-ла дизе, 13,5 хуу, а Пенсия фондузу 30 хууу төлөп турар-дыр. Ылгап улуг бе? Барык ийи катап улуг. Бөдүүн ажилдакчы улуг хууу шилип алыры чугаажок. Маңаа организацияларның, бүдүрүлгелернин удуртукчуларының бодунуң ажилдакчылары дээш харыс-салгазындан ажилдакчыларын пенсиязының хемчээли хамааржыр дээрзин үстүнде чижектер-биле айтып турарым-даа ол. Бөгүнгү удуртукчудан эртенги пенсия улуг хамааржыр.

— Россияның Пенсия фондузунун баштаар чериниң даргазы М.Ю.Зурабов бодунуң интервьюзунга ав-

густа база пенсия өзүлдези болур деп чугаалаан болгай...

— Ийе, ындаг чугаа турган. Михаил Юрьевичиниң санап турары-биле пенсия өзүлдези 6-7 хуу чедер. Ынчангаш оон санаарда, бир дугаарында, Куркомстаттың инфляция дугайында сан-чугаайларын бирги кварталдыг түнелдери-биле көрүп тургаш кылдыр апаар. Бир эвес инфляция 6 хуу өзе бээр болза, пенсия системасы хоойлу эзугаар ол 6 хууу пенсионерлерге "бээр" апаар, пенсияны өстүрер. Бир эвес инфляция 6 хуудан ашпас болза, ол чаданы чартык чыл иштинде дуглаар апаар. Ынчангаш дараазында пенсия өзүлдези августта болур деп санап турарымыс ол. Ол дарга интервьюзунга февраль өзүлдезиниң үезинде дег будулгазыннар болза-биле августта өзүлдө улуг эвес дээрзин сагындырып турар. Харын-даа "анаа-ла техниктиг санаашкын" деп сагындырып турар. Ынчангаш республиканың пенсионерлеринге элекке дүвүревейн, августта пенсия өзүлдөзи улуг эвес болурун база катеп чугаалап каайн.

— Вадим Орамбалович, албан пенсия камгаладылгалыг кижги бүрүзүнге Россияның Пенсия фондузу агар саны ажыткан, ында камгалалдыг кижги бүрүзүнге камгалал дадывырларының кирип турарының дугайында медээлерни көргүскөн деп чугааладынар.

Ол шилчиттинген дадывырлар дугайында медээлерни билип ап болур бе?

— Дадывыр хамаатыларын боттарының ажилдап алган шалыңындан кирип турар болганда, кижги бүрүзү ону хынап көөрү албан. Россия Федерациязының "Албан пенсия камгаладылгасының системазында хуузунда (персонифицированый) учет дугайында" (01.04.96 ч., № 27) база "Россия Федерациязынга күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээн акшаландырап талазы-биле инвестиция сан-хуузу дугайында" хоойлуларынга дүшүтүр чылда бир катап камгаладылгалыг кижги бүрүзү бодунуң агар санында кирип турар дадывырлар дугайында медээлерни чурттап турар черлериниң аайы-биле пенсия фондузунун эргелелдеринден билип ап болур.

Хуузунда четтуң системазында турар хуузунда агар санында ыныттырган адреси чурттап турар чериниң адреси-биле дүгжүп турарын тодарадыр сорулга-биле тускай майык эзугаар билдиришкени камгаладылгалыг кижги апрель 1-ге чедир кириген турар. Оон соонда албан пенсия камгаладылгасының херечилели-биле база бодун херечилеп турар документизи-биле чурттап турар чериниң аайы-биле пенсия эргелелдеринге азы ажилдап турар организациязын таварыштыр билдиришкени бижир. Россияның Пенсия фондузу чылда бир катап камгаладылгалыг кижги бүрүзүнге июнь 1-ге чедир агар санында дадывыр медээлерин берген турар. Ынчангаш чурттап турар чериниң адреси шың бе дээрзин хынап алыр албан. Шың адреске медээлер шың болгаш үезинде чедер дээрзин база катап демдеглеп каайн.

— Бо чылдын январь 1-ден күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээниң талазы-биле Хоойлу үнген болгай, пенсияның баазалыг болгаш камгалал-

дыг кезектеринг безин улус будалып, аайын тышпайн турар-дыр...

— Мында кижги будалыр, аайын тышпас чүү-даа чок. Чаа хоойлужудулгада пенсияны каш чыл бурунгаар көрүп тургаш, амгы үеде анык кижилерге таарыштыр кылдынган хоойлулар-дыр. Чоннуң чугаа үндүрүп турары дээрге-ле, бистиң тайылбыр ажилын чедир чорудуп шыдавын турарымыста база бооп чадавас. Ийе, бо чылдын январь 1-ден эгелеп "Россия Федерациязынга күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээн акшаландыраары-биле акша-хөреңгини шапкынчдар (инвестирование) дугайында" Федералдыг хоойлу боттанып эгелээ. Ол Хоойлуга Россияның Президентизи 2002 чылдын июль 24-те ат салган. Бо Хоойлунуң кол сорулгасы — күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээ келир үеде күш-ажыл пенсиязының чугула кезээ болурун чедип алыр Хоойлу эзугаар 2002 чылдан эгелеп Пенсия фондузунче күш-ажыл пенсиязының камгаладылга болгаш мөөңнеп чыыр кезектеринче шилчидип турган камгалал дадывырының хемчээли өскерилген. 1952 чылда төрүттүнген база оон улуг назылыг эр улуска, 1956 чылда төрүттүнген база оон улуг назылыг херээжен улуска үндүрүгүнү шупту 14 хууу күш-ажыл пенсиязының камгаладылга кезээн акшаландыраарынче чоруп турар. Оон анык назылыг улуска камгалал кезээне 12 хуу, мөөңнеп чыыр кезээне 2 хуу үндүрүгүн хувааган. Бир эвес 1967 чылда төрүттүнген база оон анык назылыг болза, камгалал кезээ 11 хуу, а мөөңнеп чыыр кезээ 3 хуу болур.

Мөөңнеп чыыр кезектин кол ылгалыр чүүлү — ону чарыгдавас. Пенсияның камгаладылга кезээн пенсия төлөлгезинче берип турар болзувуса, мөөңнеп чыыр кезекти үнелиг саазынарже шилчидип турар. Эрткен чылда (2002 ч.) шилчиттинген дадывырларны күрүнең үнелиг саазынын чыггырыңче шилчиткен. Бо чылын дадывырларны база күрүнең үнелиг саазынын чыггырыңче шилчидип планнап турар. Бо бүгүндө Россияның Пенсия фондузунда төпчүткөн байдал-биле чорудуп турар. А келир 2004 чылдан эгелеп пенсияның мөөңнеп чыыр кезээ чүнү канчаарын хамааты кижги боду билер апаарын хоойлуда көрүп каан. Камгаладылгалыг кижги кайы компанияга бодунуң шыгжамырын шыгжадып алырын боду шийтпирлээр болгаш чылда бир катап агар санында медээлерни халас билип ап болур.

— Вадим Орамбалович, тайылбыр бергениңер дээш, четтирдим. Бир эвес билдинмес айтырыг тургустунуп келир болза, номчукчу кайың немелде сүмө ап болурул?

— Кандыг-даа кижги назылап кыраанының күш-ажыл пенсиязын хоойлуда көрдүнгени-биле алыр апаар. Ынчангаш бо айтырыг кандыг-даа кижини дүвүредип, чаа хоойлужудулга-биле чүү-ле болур ирги деп дүвүрөп чорурун чон-биле чугаалакчып чораш эскерип чоруур-дур мен. Бо чылдан эгелээш бистиң Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырында чоннуң дилеглери-биле ажилдаар-дүржүлганы улуг спедиалистер ажилдап турар. Оон аңгыда хоорайларда, кожууннар төптеринде пенсия эргелелдериниң ажилдакчылары тайылбыр ажилын чон ортузунда чорудуп турар.

Светлана МОНГУШ
чугаалашкан.

“КҮРҮНЕНИҢ КӨСКҮ КАРАА”

Күш-ажыл камгалалы болгаш хоойлу

Бека Донгак — Тыва Республикада Күш-ажылдың күрүне инспекциясының даргазының оралакчысы. “Күрүнениң көскү караа, дыыжы кулаа” деп бодунун эрге-байдалын ол тодарадыр. Бека Дотпуреевичиниң допчу намдарындан каш сөс. Дайынчы ыдыктыг албан-хүлээлгезин стратегия ужур-дузалыг ракетна шериглериниң иштинге эрттирген. Халашкаш, автомашина рулон тутуп, Чадаанада хөмүр-даш уургайындан күш-ажылын эгелзэн. Омскиде Сибирьниң автомобиль-орук институтунун доозукчузу.

Кызылда ДСУ-2, автоорук техникуму, харылзаа баазазынга Б.Д.Донгак аңгы-аңгы албан-хүлээлгелерге бодунун ажил-агыйжы харыкшинзэн көргүскен. Харылзаа автобаазаның

орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруунун анык инженерин Тыва профоблчөвүлел 1979-чылда “хунаап” алган. 1995 чылдың январь 1-де күш-ажыл камгалалының талазы-биле күрүнениң кол инспектору кылдыр депшзэн. Чонун аас чогаалының хөөрөткен аян-шинчизи-биле алырга, “Дүжүметтин дүжүмеди”. Аянын кабинеттиг, чымчак олуттуг. Ол хирезинде чылыг, дежээрелдиг албан-дүжүлгезинге Бека Донгакты тутуп алыры барык болдунмас. Бүдүрүлгелер, тутуг шөлдер — ооң доктаар, ижигер оран-савалары.

Бир-бир бодап көөрге, тоолчу Баазаңаңның маадырлары сагышка кирер. “Бир айда малын малдааш, бир айда аңын аңнааш, чаңгыс хүн чанып келир” Алдын-Чаагай альшкылар дег.

— Шак ыңдыг даржылганың езу-чурумунун ааккээгин чүү деп тайылбырлаар силер, Бека Дотпуреевич?

— Күш-ажылдың эге базымы “мат-кара” ажилчын олуттан эгелзэн. Материалдыг бүдүрүлгелерниң тургузукчуларының аразынга чоруумга, сагыжым аштыр, ам-даа руль артында ышкаш боор мен. Шак ол хөөнеткил-биле кижилериниң эрге-ажыктарын камгалаарынга үрөтүнелдиг бооп турар. Хөрлээлзэн чидиг айтырылганы баш бурунгаар болдурбазының хемчеглерин ап чорудары — бистин албан-хүлээлгевистиң кол угшии. Кандыг-даа күш-ажыл өй-хемчээлдиг, камгалал-магадылалдыг. Күрүне инспектору болганымда, күш-ажыл, күш-ажыл камгалалы болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга даяныр мен. Ол дээрже күш-ажыл болгаш коллективтиг кэрээлериниң күүселделери, акша-шалын, чаңгыс сөс-биле алырга, ажилдакчы биле ажил берикчизиниң удур-дедир бот-боттарынга хамаарышкан бир мөөң харылзаалары.

Россия Федерациясының Күш-ажыл кодекси, “Россия Федерациясында күш-ажыл камгалалының үндесинериниң дугайында” болгаш нормативтиг эрге-хоойлуларның өске-даа актыларынга дүүштүр күш-ажыл инспекциясының ажил-чорудулгазы организастаттынар. Тургустунган хоойлулар, нормативтиг актылар, дүрүм-саавырлар — бүгү чуртта күрүне хайгааракчыларының ажил-чорудулгазының үндесини.

— Тайылбырны боттук чыкктер-биле ханыладып көрүнөрем.

— Сактып көрээли. Өнчү-хөрөңги тудукчузу мурнуку үе-чадада дың чаңгыс турган. Күрүне — ол-ла. Бөгүнде — “тос башка”. Кым езулуг ээ кылдыр бодун белеткеп алганым — ол ажил берикчизи, ынаныштыг сайгарлыкчы. Сайгарлыкчылар, харылзаштырыкчылар, бүдүрүлгө, чер болгаш мал ээлери болуксааш, юридиктиг чөпшээрел бижиктерни алыры-биле чүткүдүп турарларның одуруу өскен. Ол дээрже рыноктуг ниитилелдин тевишкенин хөлээшкени. Эгелзешкин, бурунгаарлаашкын тускай эрттирилгелиг. Кол барымдаа болза юридиктиг албан чериниң, ооң төлээлериниң “шыырак балдырлы”, чогуур немелде-турушка бүгү талазы-биле белеткелди.

Өнчү-хөрөңгиниң эрге-хоойлу аайы-биле хевирлериниң 5 муң ажыг организациязы Тыва

Республикада бүрткеттинген. Бисте Статистика талазы-биле күрүне комитеди, Күш-ажылга хаара тудар департаментиниң специалистерини-биле алырга, республиканың чурттакчы чонунун 45 хире хуузу экономикага эң идепкейлиг турушту ээлеп болур. Улетпүр, көдээ ажил-агый, тутуг, транспорт болгаш харылзаада оларның хөй кезии хаара тутунган.

Шимчээр болгаш шимчевес өнчү-хөрөңгизин “тергиин, кадык чаагай” деп даңзыладык-саарлар бар. Боттарың база “64-түн чирини” дуглап шыдаар мен дигилээрлер чок эвес. Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының хөктүг, чаптанчыг маадырлары дег. Мунар чаңгыс хөлгезин “Беш-мелдер”, ийи будун безин “Ийи-шилгим” дигилээр. Чок-даа болза, бар шинчилиг көстүксээр аан. Бир эвес “Беш-мелдери” аът эвес, аскыр болза, аскыр өөр чылгы баштыңы бооп болур харын...

Ынчангаш экономиканың шилчилгелиг үе-чадазы — шылгалда. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле хоойлудулганың 274 хыналдазын күрнспекциялар 2002 чылда чоруткан. Түннелинде 1493 хажыдышкын илереттинген. 112 кижичи бүдүрүлгениң айыыл-халавынга таварышкан. 7 кижичи амы-тынындан чарылган, 6 кижичи аар кемдээшкын алгаш, сөөлүнде бүгү назынында бертик-межел бооп арткан.

Кижичи деп сөстү мен хүндүткел-биле адап чорур мен. Ол өбүлениң эргелиг адазы, энерелдиг иези, “кымнар-суглар эвес”, төрзэн ада-иениң ынаныштыг оглу, кызы. Чүгле боду эктинден бүдүн, хырнындан тодуг чорзун дээш эвес, өг-бүлө болгаш ооң кежигүннерин азыраар, өстүрер, өөредир сорулга-биле ажил-ишчи бүрүзү ажилдаар черже дывыржыр. Оларның чамдыктарының ажы-төлү, ылаңгыя көдээ черлерде, дөрт-беш болур. Үстүнде кемдээлзеним бүдүрүлгө айыыл-халаптары ынчангаш чүс-чүс кижилерниң “аксы-боксун үзе кескен” бооп турар.

— Бека Дотпуреевич, “дүжүметтин дүжүмеди”, “аянын кабинеттиг, чымчак олуттуг-даа болза, аас чогаалының аяны-биле алырга”, “Черниң чексээ, сугнуң суксаа эвес”, улугларга дунмай оол, элээдилерге акый кылдыр Силерни хүлээп көрдүм. Бүдүрүлгелер, тутуг шөлдери — доктаар чериңер. Ооң технологиязы меңээ “Чылан эртпес шырғай ары”. Хү-

нүн хараан ажил берикчилеринге база. “Чыланниң шокары — даштында, кижиниң шокары — иштинде”. Ажил берикчилериниң “шокарын” ам-даа санаа кааптыңарам. Ооң-биле айтырыг-харыысты бо удаада доозуп көрээли.

— Чүгле долчулаптайн аа?

— Ийе.

— Бүдүрүлгө бажыңы, ооң иштинде цехтер, хөй-хөй дерилгелер, технологтуг чорудулглар, тутуг шөлүнүн инфраструктуразы баш бурунгаар план езугаар ажаалда-тежээлдени эрткен турар. Агар, “косметиктиг” септелге херек болбайн аан. Ол ажил анаа дашты-дыр. Ындыңче ханыладып чорудар планда көрдүнген септелге-профилактика чогуур өй-хуусаалыг. Ол дугайы тускай дүрүм-саавырда демдеглеттинген.

Техниктиг байдалды бижзэн журналды ажып көрүптөргө, ынчан бүгү чүүл адышта дег көстүр. Бажың, дерилге, техника, ажылаттынар бүгү чүүлдерин харылаар кижилерниң фамилиялары, адрестери, телефон болгаш медээ-чар кылыр бүгү талаалары демдеглеттинери албан. Ол дээрже харысалга, “Серемчиде хорамча чок”. Озал-ондактыг болушкуннарның уржуу хензигей болгулаар.

Чүк көдүрер-дүжүрер машиналар, механизмдер, станоктар, ооң кожуглары, электрилик дериг-херекселдер, базышкын күжү-биле шимчедир хей-агаар оруктары (сосудтар), мобилдиг техниканың ажылгалының дугайында дүрүм-саавыр хажыдылгалыг бооп турарын үстүнде кемдээлзеним барымдаалар херечилеп турар. Кран-балкилер, электротельферлер, үрелик канаттар, чүк шарыры тускай дерилгелер, чүк чүдүрер камгалал шоочалары чок илбектери техниктиг херечилел чокка ажылгаар таварылгалар бо-ла турар-дыр.

Камгалал колпактары чок газ баллон чижектиг эдилелдер, дериг-херекселдерниң шыгжап кадагалаарының чуруму хажыдышкыннарлыг. Ажилдакчыларның амы-тыны болгаш кадыкшылынга онза айыылды, бертик-межелди чедирип болур 90 санның дерилгени ажилга ажылаарын күш-ажыл камгалалының талазы-биле күрнспекторлар соксаткан. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле нормативтиг ажилдар болгаш дүрүмнерин негелделеринге тускай белеткел эртпзэн 335 кижичи ажилдан чайлаткан. Харысалгалыг 45 ажилдакчы тор-

гаткан. Организацияларның профилактиктиг хыналдалары, хамаатыларның хомудалдары, билдиришкениери болгаш бижимел дилеглерин дамчыштыр ук хемчеглерни чоруткан.

Бүдүрүлгөдө өлүм-чидим, бертик-межел-биле холбашкан бөлүк озал-ондактарга хараадал-биле доктааксадым. Каа-Хем кожуунда Ильинка суурнуң Культура бажыңының котелу 2003 чылдың февраль 16-да чазылган. Суму чагыргазының даргазы 42 харлыг Иван Черепанов ынчан ол айыылдан амы-тынындан чарылган, кочегар 34 харлыг Александр Дангыттың арны, холдары өрттенген, бажы балыгланган, уран чүүл удуртукчузу 24 харлыг Айдын Уксар бажының мээзин кемдеткен. Озал-ондактың чылдагаанын илередип тыптывыс.

Одаар чүүлду, котелдун системазын ажылгаар талазы-биле тускай белеткел, аттестация, эмнелге шинчилгезин эртпзэн-нерни кочегарлар кылдыр көдээ Культура бажыңының директору Ольга Шимит ажылдадып турган. Бус-биле ажилдаар котелдун технологтуг чорудулгазын ынчангаш каржызы-биле үрзэн. Ол дээрже күш-ажылды башкаарын билбес чоруктуң кемниг үүлгедии-дир.

Өлүм-чидим, бертик-межелди болдурбазының хемчеглерин, хуусаазын тус албан черинге тургустувус. Ооң бир кажы болза, Күрэнергохайгааралдың органнының төлээлериниң киржилгези-биле комиссияга кочегарларның билиглер болгаш белеткелдин хынап шылгаар. Котелдун айыыл чок ажылгалын магадылаар предохранилельдиг клапаннар, манометрлер, термометрлер, суг деннелиниң айтыкчылары-биле хандыраар. Билиглерин хынаттырган, тускай белеткел болгаш шылгалданы эрткен, котелдун ажилын болгаш озал-ондак чок байдалын хандырыштар харык-шинектиг кижини ук одалга черинин удуртукчунуңа шилип томуйлаарын сумелзэн бис.

Чамдык бөлүк озал-ондактарны чажырар чоруктар турар. Озал-ондакка таварышкыш, амы-тынындан чарылган кижиниң төрелдери, өг-бүлезиниң кежигүннери, дыңнаан өскелер-даа ыңдыг болушкунну кайын анаа эрттирер ийик. Ол бөлүк ажилдакчылар-биле Кызыл — Новосибирск оруунга командировкага автомашинадан аңдарылган. Ооң-биле кады бөлүк ажилдакчылар чораан. Кол сорулга болза ажил-агыйның аңгы-аңгы эдилелдерин Чазак бажыңынга

тып алыры.

Болушкунун үези — 2002 чылдың октябрь 15-тиң хүнүнүн 2 шак 30 минутазы. Кызылдан 595 километр ыракта “Буйба” деп арттың кудургайы. Буруулуг кижичи чолаачы В.Д.Ондар. Кудургайга автомашиназының шимчээшкенин оожумнадыр туржук, мырыңай доктаадып шыдаваан. РФ-тин Чазааның 1993 чылдың октябрь 23-те бадылаан автоорук шимчээшкениниң дүрүмнериниң 10.1 чүүлүн хажыткан. Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнының материал-техниктиг хандырылга эргелелиниң дөрт ажилдакчызын чорумал машина 6 шак 30 минута турда Красноярск крайның Ермаков районунун кижичи эмнелгезинге чедирген... Эң берге аар кемдээшкын алган Светлана Серин Кызыл хооранының республика эмнелгезинге 2002 чылдың ноябрь 1-де амы-тынындан чарылган.

Өлүм-чидимниң бо озал-ондак база бүдүрүлгө-биле холбашкан кылдыр тургустунган. Октябрь төңчүзү Тыва, Мурнуу Сибирьге агаар-бойдус талазы-биле өскерилгелиг, шилчилгелиг. Ылаңгыя арт-сынның ары-өвүр талаалары кара-донаттай бээри билдингир. Автоорук шимчээшкенини дүрүмнери агаар-бойдустун байдалын барымдаалап бижиттинген. Чорууру берге болза, манап, доктаап ап болурунун арга-хемчеглери тургустунар.

Күш-ажыл болгаш күш-ажыл камгалалының талазы-биле хыналда — тус черге албан бир болушкун, улуг кичээндириг. Ооң түннелин ажылгап, семинарлар, хуралдар эрттирери чаңылччаан. Ажил берикчилери, организацияларның, күш-ажыл коллективтериниң төлээлери аңаа киржир. Күш-ажылдың күрүне инспекциялары кайын боттары болур ийик. Республиканың профэвилел комитеттери, күш-ажыл камгалалының талазы-биле комиссиялар, күш-ажылчы харылзааларны чогумчудар өске-даа албан черлери-биле олар сырый харылзаалыг. Хыналда сөөлүнде чыгдырган материалдарны мөөңней түннээш, бо талазы-биле медээ-дыңнадылгалары РФ-тин, ТР-ниң Күш-ажыл талазы-биле инспекторларже чорудуп турар.

Хыналда бүрүзү үрө-түннелдиг болурунче угланган, ажил-херектер доктаамал үргүлүлелдиг болгаш уламчылалдыг.

Аралчор ОКСУР чугаалашкан.

30 ЧЫЛДААН

Чоокта чаа Тес-Хем кожуунун К.Д.Базаан-оол аттыг Культура бажының тургустунганындан бээр 30 чыл болган оюнуң байырлалы болуп эрткен. Ол кезге анаа Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Каң-оол Базаан-оолдун ырлары чаңгылашып шаг болган. Чоннун сагыш-чүрээнге мөңгөде артып калыр чараш ырларны Каң-оол Далай-оолович бижээнин, олар уттундурбаанын чаңгыланган ырлар, аялгалар бадыткап турду.

Бистиң кожуун самчылары-биле база алдаржаан чер-ле болгай. Алена Төмүрнүн бөлүүнүң өөреникчилери «Чырыткыланган хээлер» деп танчызын көрүкчүлөргө тааланчылыг кылдыр бараалгатты.

Ыраажылар, самчылар-биле чергелештир уран номчулга база хөйүнүң кичээнгеин хаара туткан. Клара, Чиңмит Өлеттер боттарының чогаатканы шүлүктерин номчудулар. Ханы уткалыг, чараш одуруглары кижик каталкап адыннасаазы келир чорду. Оон аңгыда Тагир Тоолайның күүсеткени шоодуглуг чугааларын көрүкчүлөр дыка-ла сонуургаан.

Моторк ТИРЧИН.

Тес-Хем кожуун.

ААЛДАП ЧОРААН

Таңды кожунун «Межегей» аас чогаал ансамблиниң бот-тывынгыр артистери Сүт-Хөлге аалдап келгеш, Суг-Аксы Культура бажыныңга улуг-бичии көрүкчүлөргө уран талантызын бараалгаткан. Ниити саны хөй эвес, 4-5 кижиден тургустунганда болза, концерт программаны солун, утка-шынарлыг болганын демдеглекседим. Ылаңгыя Радийон Мунзук, Валерий Орус-оол, Сергей Хураган, Шолбан Ондар, Сергей Дамчан оларның «Уттундурбас час», «Төрөөн чуртум», «Эмин эрттир сарыннап» дээн ышкыш чараш тыва ырларны күүсеткенин көрүкчүлөр магадан. Кайгамчык салым-чаянныг Шолбан Ондар оюн-баштак, каттырынчыг чугаалары-биле көрүкчүлөргө кара баарын «кадыр-ла» каттырты ийн. Уран талантызын чоңга бараалгадып чоруур артистерге өөрүп четтиргенин илередип, суг-аксыжылар диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле байырлаштылар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ИЛЕРЭЭН

1986 чылда төрүттүнген оолдар болгаш уруглар ортузунга тулган чемпион ат дээш шыдыраа маргылдаазы Өвүрге болуп эрткен. Оолдардан кымга-даа уттурбайн, Сергек Куулар чемпион болган. Ийги черни Сыгыт Серээ алган, а үшкүзүн — Кежик Монгуш.

Уруглар аразынга тулган чемпион атты Хандагайты школазының өөреникчизи Изольда Тюлюш чаалап алган. Ийги-үшкү черлерде Анай-Хаак Иргит биле Диана Дамбажык.

Тилекчилер удавас болуп эртер республика чергелиг спартакиадага киржир эргени чаалап алганнар.

ТҮҮНЭЭН

Өвүр кожунга өөреникчилерниң хол-биле кылган ажилдарының делгелгези болуп эрткен. Эң хөй ажилдарны Школачылар бажының болгаш Чаа-Суур школазының өөреникчилери салган. Даараан чүүлдер, макраме болгаш каасталга дээш, Ылаңтар чазаан чүүлдер дээш, ойнаарактар кылганы дээш, аргаан ажилдар дээш тус-туста бирги, ийги, үшкү черлерни комиссия илереткен.

Эң эки ажилдарны республикага эртер делгелгеже чорудары-биле шилээн.

Кызыл-оол ООРЖАК.

Өвүр кожунун.

Май 27 — Бүгү-россияның библиотека хуну

А.С. Пушкин аттыг национал библиотекаяның чурт-шинчилел салбырының библиотекары Саяна Дадар-ооловна Седип номчукчулары-биле.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруу.

ОЮП ЭРТПЕС ӨРГЭЭЗИ

Чеди-Хөл кожуунун библиотека системаның ажилдакчылары үениң негелдезинин аайы-биле чогаадыкчы ажилдап турар. Ниитизи-биле алырга ында 8 улуг улустун, ийи уругларның библиотекказы бар. 14 ажилдакчыларның 4-ү дээди, 6-зы тускай ортума эртемниг. Оларның аразында Саяна Александровна Дандаа база Шолбанмаа Адыр-ооловна Соян Улан-Удэниң культура академиязын дооскан.

Кожуунун библиотека системасында ниитизи-биле 82103 ном бар. Ном фондузун дыка эргижирээн турган. Ынчангаш делегейниң Сорос фондузу-биле 2000 чылдың май 15-те дугуржулга кылганы дыка ажыктыг болган. Ук фондуже чүглө үш муң рубль шилчиткеннер, а оон дыка хөй номнарны, музыка ноталарын, видеокассеталарны ап турарлар. Соростун фондузу Чеди-Хөлдүн библиотектарына Гранат сертификатты чорудуп берген. Оон келген номнарны библиотека бүрүзүнге чедиштир үлөп турар.

Сорос фондузунче баштайгы чоруткан үш муң рубльди кожун чагыргазы берген. Ынчангаш

чагырга даргазы Николай Иванович Дартай-оолга библиотекарлар өөрүп четтиргенин номчукчуларның өмүнээзинден илереткеннер. Оон соонда кожунун культураны килдизи ук фондуже 8 муң рубльди шилчиткеш, 17566 рубльге видеокассеталарны алып аргалыг болганы өөрүнчүг. Чоокта чаа ТР-ниң Культура болгаш национал черектер ямызы өнүгүтүлгү телевизорну берген. Солун, сеткүүл чагыдылганын кожун чагыргазы 15000 рубльди берген. Чеди-хөлчүлөр бо чылын хөй чагыдылгалыг апарган болгаш, номчукчуларның саны улам немешкен.

Сорос фондузу янзы-бүрү темаларга номнарны чорудуп берип турарын демдеглевес аргажок. А.С.Пушкинниң 200 чыл оюн демдеглем турда, Пушкинниң чогаалдарының бүгү чыныдызын чорудуп берген.

Моон сонгаар-даа номчукчуларның күзелин хандырып, солун, ажыктыг ажилдарны олар-биле чорударын кожунун библиотека ажилдакчылары планнап турар.

Анатолий ТОРЛУК.

БАЙЫРЛАЛ-БИЛЕ!

Тыва Республиканың хундүлүт ажилдакчылары! Профессионал байырлалыңар — Бүгү-россияның библиотекаларының хунун таварыштыр силерге чүректин ханызындан байырымны хүлээп көрүңер. Информация ажылының бир кол субъектиси болушаан, библиотекалар амгы ниитилелде биче эвес ролду ойнап турар.

ТР-де амгы үеде 180 библиотекалар ажилдавышаан, чүглө культура-чырыдышкын болгаш информация албан чери эвес, а чоннун хостуг үезин ажыктыг эрттирер төвү болуп турар. Билиглерге, чаа идеяларге кыйгырып, номчукчуларның сагыш-сеткил культуразын бедидеринге библиотекарлар улуг үлүүн кирип чоруур. Бистер, ном фондузунун ажылы көрүп чоруур кыжылар, кижик бүрүзүнүн амьдыралыңга библиотекалар база библиотекарларның улуг ролун үнелеп болур укурлуг бис.

Эргим библиотекарлар, библиотека системаның бүтү ажилдакчылары! Профессионал байырлалыңар-биле байыр чедирбишаан, чогаадыкчы хөй-аътты, өг-бүлөңерге амыр-тайбыңны, чырык угааның хөй номчукчуларлыг болуруңарны күзөдүм.

Хүндүткел-биле,

Чыгычы ОНДАР,

РФ-тин Күрүне Думазының депутаты.

БИБЛИОТЕКАРЬ КЫСКА ДУШКАШ...

Номчуур чүүлге сонуургалым күштүү-биле Номнар саңын оюп эртпес чаңылдыг мен.

Чаа номнар көргөнимде адырылбас,

Чанарын-даа уттувуттар мындыг мен.

Солун, сеткүүл, номга сылдаан аайым-биле

Соора барып, карактарым кыстарда баар.

Көгөрерген баш, чөңөөн бодум аныксыыр,

Хөглүг-омак олар-биле баштаканчыр.

Байгы чаңым чаңнап-чаңнап, миннип келгеш,

Бажым безин көдүрбейн оруптар мен.

Орта чоор бе, номчаан чүүл чок, башта бодал

Ол-бо чүкче жуугуп-ла турар чүзүл?

«Орталан!» деп бодум чектеп, эпчоксунуп,

Ол-бо угже харангылап, ыдыксап,

Чежемейниң бодум чектеп орзумза-даа,

Сеткил-сагыш силерде-дир, эргим кыстар.

Библиотекарь кыска душкаш, дөргөн чылда

Бир дем болуп кады чурттаан үевистен

Бажыңывыс иштин долган хөрөңгивис,

Байывыс-ла номнар болган, номнар-номнар.

Чаагай иштиң ээзи болган библиотекарь кыс

Салым-чолум сеңээ каткан аксым кежи.

Ажы-төлдүг, арбын малдыг, көвей чоннуг

Амыр-тайбың чурттап чор мен, хомудал чок.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

ЧАА ЧҮҮЛДҮ ДИЛЕВИШААН

Барыын-Хемчик кожунун школа библиотекаларында ажил сөөлгү чылдарда көдүрүлгөн деп болур. Мында хамаарышкан школаларында ажил-ижинге бердинген, сонуургал-биле ажилдап, чаа чүүлдү дилеп, өөренип, ажылын сегидип алып дээш кызып чоруур анык-даа, үр-даа ажилдаан библиотекарларның бары өөрүнчүг.

2000 чылдар эгезинден бээр Россия, республика чергелиг школа библиотекаларының аразында конкурстарны өөрөдөлгө яамызы организастан эрттирп турар апарганын эки деп демдеглевес аргажок. Эрттир турар мөөрейлерниң кол сорулгазы — чогаадыкчы езу-биле ажилдап чоруур библиотекаларны илередип, шаңнап-мактаары, дээр дээн көрүштүг библиотекаларның арга-дуржулганын негтередири база библиотеканың болгаш библиотекарь мергежилдин ат-алдарын көдүрери.

Бо өөрөдөлгө чылында ТР-ниң өөрөдөлгө яамызының эрттирп турары мөөрейни Барыын-Хемчик кожунун Кызыл-Мажалыкта Хомушка Алдын-оол аттыг № 2 школаның библиотека эргелекчизи Валентина Доравна Ооржак «Дамырак» деп номинацияга кылып чоруткан ажилдарын чырыдып бижээш, ийги турга киришкеш, бүзүрелди-биле 3-кү черниң шаңналын чаалап ап, школаның ном

фондузун элээн хөй номнар-биле долдуруп аар аас-кежиктиг болган. В.Д.Ооржактың бо номинацияга ажылы Россия чергелиг үшкү турже кирип, Москваже чоруттунган.

2000-2001 өөрөдөлгө чылында республика чергелиг өөрөдөлгө болгаш Культура яамыларының катая эрттиргени бойдус камгалалыңга хамаарыштыр эрттирген мөөрейинге Кызыл-Мажалыктын №1 школазының библиотека эргелекчизи Марина Айлаар-ооловна Сагды шаңналдыг черже кирип, база-ла номнар-биле шаңнадыр турган, ол номнар ам-даа Сагдының холунче кирбээни хомуданчыг, эпчок болган. Шаңнал эезин тып чедип кээр дээрзинге идегевышаан бис.

Кожуунун школа библиотекалары дуржулга солчур сорулга-биле семинарларны улдун санында бир школаның библиотеказына барып эрттирери чаңылчаан. Чаңыл болган, чылдың эрттирер уруглар номунуң неделизын таварыштыр: «Амыдыралга — ном-биле» деп аттыг шоу көргүзүгү Эрги-Барлык школазының анык библиотекары Сайлык Сарыг-оол 8-9 класстарга онзагай, солун кылдыр эрттирген.

Бо школаны чоокта чаа ажылгалче кириген болгаш библиотеканың өрээли чылыг,

чырык, стол-сандайлар, стеллажтар, шкафтар чаа болуп, ажилдаарыңга таарымчалыг болганы өөрүнчүг. Эң-не онзазынган чүевис — школаның удуртулганы болгаш башкылар коллективи хөй санныг чаа айткычылар, энциклопедияларны библиотеказыңга садып бергени. Оон уламындан библиотекаже кээп номчуттунуп турар оолдар, уруглар саны көвүдээн деп, Сайлык Сааяевна өөрүп чугаалаар чорду.

Демдеглем турарым үш библиотека ажилдакчыларындан аңгыда, ажылыңга ээ-хары-салгалыг, кызымак специалистер база бар. Ол дээрге Светлана Ооржак (Аксы-Барлык), Оюмаа Каадит-оол (Барлык), Алдын-кыс Ооржак (Дөн-Терезин), Мария Хомушка (Бижикти-Хая). Артак школаларда чаа солушкан, ажилдың уг-шиин тып бар чыдар улустар ажилдап турар. Болар база ажылыңга мергежи бээр дээрзи чугаажок.

Чедишкиннер-биле чергелештир библиотека ажылында четпестер база бар. Сөөлгү он чылдарда отчет-учет чорударыңга керек бибтехника библиотекарь кижиниң хүн-бүрүде ажылын демдеглээри «Библиотеканың ажылын демдеглээр амгылы чорудар ном, номчукчулар формулярлары, каталогтар карточкалары болгаш өске-даа

кевирниң формалары чок болуп турары бистиң ажылывыска багай салдарлыг болуп турар.

Өөрөдөлгө номнарны четчи-биле ап турар бис. Орус, тыва чогаалдар болгаш дыл номнары, физика, химия, чамдык эге школа номнары-биле хандырылга эки.

«Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» деп үлегер домак бар. Шынап-ла, хөй номчуттунуп, номнуң ажыын үнелеп билер уруглар эртемни-даа чедип аар, аажы-чаны-даа, амьдырал-чуртталгазы-даа каас-чараш, ал боттарының иштики-даа, даштыкы-даа культуразы бидик болурун эскерип көрүп чоруур бис.

Чүүлүмнү доозуп тура, байырлал таварыштыр кожунун библиотекаларында болгаш массалыг библиотекаларда ажилдап чоруур коллегаларыңга, Ак-Довурактың өөрөдөлгө килдизинге, методист-библиотекарь Сайдам Өргежикуновага, ТГШИ-ниң библиотека эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидаты эжим Зоя Матпылаевна Монгушка, республиканың уран чүүл училищезинде Зоя Сюрюновнага, 1970 чылда Канскиниң библиотека техникумун кады дооскан, амгы үеде Тываның аңгы-аңгы булуңнарында ажилдап чоруур эш-өөрлеримге — шуптунарга байыр чедирип, аас-кежикти, өг-бүлөңерге чаагай чорукту күзөдүм.

Оюмаа МОНГУШ.

Кызыл-Мажалык.

Арагалаары – бодун эки тура-биле
албыстадыры-дыр

АЛДАГДАЛГА ЧЕДИРЕР

Амыдыралга таваржы бээр чамдык бергелерни ажып эртер быжыг тура-сорук чок, кенен болганыыстан ыт безин амзавас хоран кара сугже хандыкшый бергенивис улуг частырывыс болган. Араганы үр үеде ижип келгенивистен арааш, албыстаар, тениир дей берген турдувус. Күрүневиске, өг-бүлевиске эргекке ораам хире ажыктыг ажыл кылбас, ажы-төлүвүстүң амыдыралынче, өөрөдилге-кижизидилгезинче сагыш салбас болу берген бис. Бо берге байдалды барымдаалааш, араганың хай-бачыдындан бистерни адырып, амыдыралдың делгем оруунче кириери-биле төрөлдеривис бистерни республиканың арагадан араан кижилерни эмнээр эмнелгеде эмнедип турар.

Бо эмнелгениң эмчилери, сестралары болгаш өске-даа ажылдакчылары аарыг кижилерге эптиг-эвилең, арага аарыгының когун үзе эмнээр дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турарын дораан-на эскердивис. Араан улусту амгы үениң кончук күштүг эмнери-биле хүн бүрү эмнээринден ангыда, арага деп чүл, кижиниң кадыырга кандыг хораны ол чедирериниң дугайында тайылбырны эмчилер кылып турар. Эмнелгениң кол эмчизи Т.В. Ширижик бо талазы-биле улуг ажылды чорудуп келген. Тамара Васильевнаның ачызында арага кижиниң баш мээзин, угаан-бодалын баксырадыр, кадыын кошкадыр, мөзү-шынарын, хей-аъдын кудуладыр, арын-нүүрүн бодавас чорукка чедирер деп чүвени ханы билип алдывыс.

Улусчу эмчи Зоя Шой-оловна Санчы мында ажылдап турар. Ол хей чылдарның дургузунда чоннүң кадыын быжыглаар херекке бараан болуп келген арга-дуржулгазы байлак эмчи. Бо эмнелгеге эмнеткеш, араганың хай-бачыт аарыын үзе эмнеткен, хей-аъды көдүрүлгөн кижилерниң тускай демдеглел дептеринде бижээн өөрүп четтиргенин илереткен чылыг сестери Зоя Шой-оловнаның үре-түннелдиг ажылын херечилеп турар. Дуржулгалыг улусчу эмчи бистерни сарыг шажынның өөрөдиин езугаар артыжап, ал-бодувусту, сагыш-сеткиливи арыглап, хоочураан аарыы-высты эм оъттар-биле канчаар эмнээрин айтып, тайылбырлап, сүмелеп турары ажыктыг. Оон ангыда кижиниң мага-бодунга язы-бүрү массажды кылырга, дыка-ла эки-дир. Ары чигири-биле зыт-кешти массаптаарга, хан-дамырда сиңген багай хоралыг чүүлдер үнер, нерв системазы оожургаар, уйгудыш орталаныр чорду. Араан кижиниң кадыын быжыглаар өске-даа массаждарны кылып турар. Ол ышкаш Зоя Шой-оловна кизи бүрүзүнүң амыдырал-чуртталгазының,

сагыш-сеткилиниң байдалын эки билип алгаш, сарыг шажынның езу-чурумун болгаш тыва улустуң чаагай чаңчылдарын хоойлу-биле бир дөмей сагырын биске сүмелеп турар. Ылангыя арагалаар чоруктуй чедирер уржуктарын тайылбырлааш, кандыг-даа бергелерни, ажып эртип тургаш, кизи бүрүзү бодунун амыдырал-чуртталгазын экижидер, ажы-төлүнүң өөрөдилге-кижизидилгезин экижидер дээш туржуру амгы үеде кол сорулга болурун чагып ораар.

Бистер эмнетпишаан, эмчилеривистиң үнелиг чагыг сөзүң дыңнап, ону эки билип алгаш, арага кандыг-даа кижиниң амыдыралынга ажыктыг чүнү-даа бербес, чүгле хора чедирер деп чүвени кончук хандыр билип алдывыс. Рынок экономиказынче шилчилгениң бо берге үезинде арага кижиге чүнү-даа дузазын катпас, оон орнунга бодунун амыдыралын сегидип алыры-биле кандыг-даа ажылды кылыгы эң-не ажыктыг болурун медресеп билдивис. Ажыл чок анаа олураар деп чүве турбас. Ай санында шалың алыр ажыл-албан белен тывылбазын билтир бис. Ындыг болганда боттун хуу дузалал ажыл-агыйын хөгжүдөр дээш ажылдаары өг-бүле бүрүзүңге ажыктыг. Картофель, ногаалар аймаа, мал өстүрер болза, амыдыралды экижидериниң аргалары бар. Дыка хей хамаатылар бодунун хуу ажылын сайзыраткаш, тодуп-догаа, байшырак чурттап олурарлар болгай. Арага-дарыже хандыкшып, ооң-биле дүн-хүн чок холбажып турбайн, ажыл-агыйжы кижилерниң үлегерин эдерери ажыктыг деп түңнелге келдивис.

Араганың хай-бачыдындан адырылгаш, эмчилерниң сүмелерин сагып, амыдыралче элээр көрүп, бодувустуң амыдырал-чуртталгазын экижидип алыр дээш, тура-соруктуг ажылдаарын шитпиледивис. Бир эвес арага-дарыга хандыкшылдыг, ажыл орта кылбас, ажы-төлүнүң амыдыралынче сагыш салбас кижилер бар болза, оон адырлып алыры-биле бо эмнелгеге эмнедирин, эмчилерниң ажыктыг сүмелерин алыры ажыктыг деп санаар улус-тур бис. Хоралыг араганы хей ишпейн көрээлиңер, чараш бойдус чурумалдыг байлак Тывавыстың хөгжүлдизи, ооң чурттакчы чонунун амыдыралын экижидер дээш ажылдаалыңар, эргим чонум.

Бистерни эмнеп турган эмчилерге, сестраларга болгаш өске-даа эмнелге ажылдакчыларыңа өөрүп четтиргениви илереткеш, оларның ажылынга, амыдыралынга чеддишкениң күздөдивис.

О.Д. СЕРЕН-ДОРЖУ, Ө.САЛЧАК, Х.ООРЖАК, Ч.МОНГУШ, Д.ДОНГАК болгаш **НИИТИЗИ-БИЛЕ ТОС КИЖИ АТ САЛГАН.**

ХООЙЛУ-ДУРУМ КҮҮСЕЛДЕЗИ ДЭЭШ

Ниитилелде чурттап чоруур кижилерниң аразында харылзаазы хоойлу-дүрүмге чагырткан болгаш дыка нарын. Кизи бүрүзүнүң сагыш-сеткилиниң илерелгези, аажы-чаңы, характери ангы-ангы болгай. Шак бо ак-кара, өөрүшкү-мунгарал, шынмеге деп удурланышкак билиш-киннерден тургустунган амыдыралга кизи бүрүзү ааскежиктиг, долу, чедингир чуртталганы тудуксап чоруур. Ындында-ла бот-боттарыңа демейлешпес, онзагай ангы-ангы талаларлыг кижилерни ааскежиктиг амыдыралды чедип алырының оруктары, аргалары мырыңай удурланышкак бөлүктөргө чарып турар.

Кижилерниң хей кези шын-

рар болза эки боор» — деп биске өөрүп сүмеледи.

Ынчангаш ук эрге-хоойлу камгалаар органың ажыл-херээ-биле чоок таньжары-биле Кызыл кожуунун прокуратуразынче хап чоруптаал. Улуг прокурор Евгений Сергештэнович Серенниң тайылбыры-биле алырга, прокуратура органың хамаатыларның социал айтырыглар, эт-хөреңги, ажыл-агый болгаш өске-даа харылзаалар талазы-биле эрге-ажыктарын хоойлуларга үндөзилеп камгалап турар. Адырлар аайы-биле ону тодаргайлаарга, бир дугаарында, прокуратура органың саарлыкчы болгаш саарлыкчы эвес хуу организацияларның, бот-башкарылганың база эрге-

дып, хамаатыларның эрге-хоойлу органың камгалап дилээри чаңчыл апар чыдар. Ынчангаш прокуратураның ажылы канчаар-даа аажок нарыдап эгелээнин Евгений Сергештэнович чугаалап олурду.

Ажылы көвүдөп, нарынчып эгелээрге, кожуунун прокуратуразының анык коллективи үениң негелдезинге дүүштүр чогаадкчы езу-биле ажылдап турар. Эң эки ажылдыг деп ораловка Алдынай Дамдын-оолвна Копушту, улуг дузалакчы Чечек Биче-ооловна Чамзырайны, анаа дузалакчы Анастасия Вячеславовна Кузьминаны, байысаакчы Вадим Толоанович Кызыл-оолду улуг прокурор

чы күш-ажылы-биле боттарыңа-даа, өскелерге-даа чаагай амыдыралды тургузар деп чүткүп чоруур. А өскелер кандыг-ла-бир кажар арга-биле, үшкүлөр мырыңай чий арга-биле амыдыраарын оралдажып чорууру чажыт эвес болгай. Ниитилелге эрге-хоойлуларның чогуу-на херээ – күш-ажыл, эт-хөреңги, ниити корум-чурумга хамаарышкан харылзааларга, хамаарылгаларга кижилерниң, хамаатыларның эргелерин камгалап, деңнеп, хей-ниитиниң эрге-ажылыңа дүүштүр уштап-баштаары. Хамааты кизи хоойлу мурнунга камгаладыр эргелиг, бодунун ээлчээнде хоойлуда айыттыңан норма-чижектерни хүлээп көөр, сагып, ол дээш харысалгалыг болур. Бир эвес бодувустуң эрге-ажылыңа өске кижиниң хоойлу камгалаалында эрге-ажыын хажыдып тургаш чоруда бээр болзувуса, бистин ол хөдөлишкенивис ажыл-херек эвес, кем-херек үүлгедии апаар.

Ам мындыг айтырыгга харылаптаалы. Эрге-хоойлуларның күүселдезин база хамаатыларның эрге-ажыын, хосталгазын чүү деп эрге-хоойлу органы камгалап турар ийик? Анаа мындыг чижек-биле харылай кааптайн. Бир катап «Шын» солун редакциязынга бир саарлыкчы чедип келгеш, саарылга дугайында хоойлу-дүрүмнүң рынокта хажыттынып турарын чугаалап, ол дугайында солун арнынга материалдан үндүрерин бистен диледи. Баштай прокуратура органыңа чедип көөрүн аңаа сүмелзэн бис. Ийи хонганда ол биске катап чедип келгеш: «Силер мени чогуу-на эң херектиг эрге-хоойлу камгалаар органче чоруткан-дыр силер. Прокуратура ажылдакчыларының дузазы-биле рынокта четпестеривис дыка дүргөн чайлаттынды. Черле ынчаш прокуратура органыңа ажылын ажылын чонга хандыр таныштырып, солун арнынга танышты-

чагырга удуртукчуларының дүрүмнерни, хоойлуларны канчаар күүседип турарын хынаары, хайгаараары, ийиде, саарлыкчы болгаш саарлыкчы эвес организацияларның, бот-башкарылга удуртукчуларының, эрге-чагырга органының хамааты кижиниң эрге-хосталгазын канчаар сагып турарын хайгаараары, үште, истелге болгаш кем-херек үүлгедиишкениң баштайгы эге бадыткал материалдарын чыыр, оперативтиг дилээшкиннер органың хоойлуларны канчаар күүседип турарын хайгаараары, дөртте, суд үезинде кем-херектерни көрүп турар үеде шийтирген, херек эртирип турар кижилерни кадарып, кеземче херээ күүседип турар албан черлериниң хоойлуларны канчаар күүседип турарын хынаары дээш, оон-даа өске. Ынчап кээрде, хамааты кижиниң амыдыралыңа таваржып болур бүгү-ле эрге-хоойлу хажыдышкынырыңдан, кызып кыйышкынырыңдан ону прокуратура камгалап турар.

Кызыл кожуунун прокуратуразында амгы хүнүнде штатта 14 ажылдакчы санаттындып турар. Оларның үжү — техниктиг ажылчылар, чедизи — прокуратура шугуму-биле ажылдаар, судтарга киржир ажылдакчылар, үжү байысаакчылар бооп турар.

Үстүнде адаттыңан кол хүлээлгелери-биле чергелештир бир айда Кызыл кожуунун прокуратуразы Россия Федерациязының Прокуратуразының Москвадан чоруткан дорт айтышкынын езугаар 4 улуг, боттарының план езугаар ажылы-биле катый хамаатыларның хомудалын езугаар барык 50 ажыг улуг-биче хыналдаларны чорудуп турар. Амгы бо рынок экономиказының ажыл-агыйжы хамаарылгалар аразында чөрүлдээлөр көвүдөп, эрге-хоойлуларның амыдыралга ролю улга-

чоргаарал-биле адап олурду. Олар эрге-хоойлу чөптүг күүселдезин чедип алыр дээш суббота, улуг-хүн-даа дивейн ажылдап, онааган даалгаларны оперативтиг езу-биле дүргөн күүседип турарлар. Эң ылангыя байысаакчы Вадим Толоанович кожуунга болгулаан эң нарын, аар херектерни истээр дуржулгалыг ажылдакчы бооп турар. Оол истээн херектери канчаар-даа аажок тодаргай, буруудадыр кеземче чүүлдерин ыяк шын онаап каан болур. Ынчангаш ук херектерге шийткел үндүрери суд үезинде судьяларга безин чийк бооп турар.

Оон ыңай судтарда киржип турар прокурор Ирина Марат-овна Чодуйнун эрге-хоойлу айтырыгларын тергиин эки билерин, кижиниң эрге-хосталгазын хажыткан бичии-даа чүүлдерни эскерип, ол дораан негелде тургуза бээрин магадаар ужур бо чүүлдүн авторунга таварышкан. Прокурор кизи чүгле когаараан кижиниң сонургалын камгалаар, күрүне мурнундан яла онаар эвес, харын-даа судтаттырып турарларның эрге-ажыын хажыткан чүүлдерни база эскерип, чижээлээрге, суд үезинде аңаа үүлгеткен херээден ажыр хей чыл онааган таварылгаларда хоойлу сагыл-газын база негей бээр. Ынчангаш ниитилелге эрге-хоойлу күүселдезинге, хамаатыларның эрге-хосталгазын камгалаарыңа прокуратура органың ролу канчаар-даа аажок улуг. Бот дугайы үстүнде адааным Кызыл кожуунун прокуратуразының ажылдакчыларының буянныг ажыл үүлезинге улуг-улуг чедишкениң күзеп, амы-хууда амыдыралыңа аас-кежикти күзээш, бо чүүлүм доозар-дыр мен.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: байысаакчы В.Т. Кызыл-оол; улуг дузалакчы Ч.Б. Чамзырай; улуг прокурор Е.С. Серен.

Солун ужуражылга БОК БОЛБААЗЫРАДЫР ЗАВОД ТУТТУНАР

Май 24-те Кызыл хоорайга РФ-тин Күрүне Думазынын депутаты Чылгычы Ондар биле Москвада Россиянын дайын болгаш шериг чөрүлдээр хөй-ниити организациязынын баштаар черинин даргазынын оралакчызы, фирманын төлээзи Алексей Исаченко ажыл-агыйжы аян-чорук кылып ужул келген. Оларнын келген кол сорулгазы – Кызылдың удуртулгазы-биле хоорайга бокту сортааш болбаазырадыр биче завод — комплекс тудууну дугайында төлөвилелди чугаалажыры турган. Алексей Исаченконун чугаазы-биле алырга, ооң төлөвилелди келген организациязы чурттун дыка хөй хоорайларына шак мындыг заводтарны тудуп, ажылгалга киирген.

120 миллион рубль өртектиг бо биче заводтун бир онзагай чүвези 100 муң хире чурттакчылыг хоорайларга таарыштыр кылдынганы болур. Ол экологтуг арыг арга-биле бок болбаазырадырындан аңгыда, оон үнген чиг эт-биле ийи дугаар продукция – пластмасс кылыглар бүдүрүп үндүрер аргалыг. Чаа завод ажылгына берзе, ол чүгле чаа ажылчын олуттарны тургузар эвес, а хоорай бюджетинче эвээш эвес саң-хөө орулгазын киирип эгелээр. Чүге дизе бо заводтун ээзи муниципалитет болур. Шак мындыг заводтар орулгалыг ажылдап турарын өске девискээрлернин дуржулгалары көргүскен.

Депутат Чылгычы Ондарнын эгелээшкини-биле боттандырып эгелээн бо төлөвилелди Күрүне Думазынын «Ада-чурт—Бүгү Россия» фракциязы деткип турар. Оон удуртукчузу Володин — «Чаңгыс аай Россия» партиязынын баштаар черинин кежигүну. Завод тудууну дугайында дугуржулгалар Россия Федерациязынын Экономика яамызынга, чурттун Күрүне тудуунга болгаш республиканын удуртулгазынга база чедип алдынган. Олар бо кончук чугула төлөвилелге «ногаан» орукту бергенер. Ынчангаш депутат Чылгычы Ондарнын бо ажылы эчизинге чедеринге чигзиниг чок. Ону чүгле 2004 чылдың чурт бюджетинче киирери арткан. Шак мындыг улуг деткимче турда, бо завод чурттун келир чылда бюджетинин инвестиция адырынче тускай сорулгалыг төлөвилел

кылдыр кире бээринин аргазы бар. Ынчан чаа завод тудууну чарыгдалынын 75 хуузун федералдыг бюджет акшаландыраар. Организациянын төлээзи Алексей Исаченко Кызыл хоорайнын бюджетин бо чаа завод тудуунга, аргалыг-ла болза, эвээш саң-хөө чарыгдалы үндүрерин чедип алыр дээш ажылдаар бис деп чугаалаан.

Бок болбаазырадыр биче заводту келир чылын тудуп эгелээр. Оон турар черин аалчыларга хоорай чагыргазынын удуртулгазы ол-ла хүн көргүскен. Тудуг ийи чыл уламчылаар.

Кызыл хоорайнын төөгүзүнде шак мындыг завод кажан-даа турбаан. Ону ажылгалга киириптерге, хоорайнын долгандыр хүрээленинге хора чогу-биле хамык-ла бүгү бокту аңаа болбаазырадып эгелээр. Боктан үнген артынчидан пластмасс

кылыглар кылып эгелээрге, чаңгыс төлөвилелден «ийи койгун адып» алганы ол болур. Бо эгелээшкин оон аңгыда хары угда саң-хөө, экономика болгаш социал айтырыглар база шийтпирлеп турары-биле онзагай.

Аалчылар найысылгалга ийи хүн ажылдааннар. Бок болбаазырадыр чаңгыс аай завод-комплекс Кызылга келир чылын тудуп эгелээринин дугайында баштайгы дугуржулгага ат салдынган.

ЧУРУКТАРДА: Россиянын Дайын болгаш шериг чөрүлдээр хөй-ниити организациязынын баштаар черинин даргазынын оралакчызы Алексей Исаченкону Кызылдың аэропортунга уткуп ап турары; чагырга черинге ажылчын чугаалажышкын үези.

Кызыл хоорайнын чагыргазынын парлалга албаны.

Иргит Үнгүльчекович САМБУ

Тывада билдингир эртемден-төөгүчү, Тыва Республиканын эртемнин алдарлыг ажылдакчызы, төөгү эртемнеринин кандидаты Иргит Үнгүльчекович Самбу мөчээ.

И.У. Самбу Мөнгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен суурга 1928 чылдың май 11-де арат-малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Кызылдың №2 ортумак школазынга чеди класс билигни чедип алган. Өг-бүлеге дузалажыры-биле өөредилгени ара кагаш, ажылдаар ужурга таварышкан. 1942 чылдан 1945 чылга чедир дайын чылдарында Мугур-Аксинга болгаш Тээлиге Иргит Үнгүльчекович харылзаа салбырынга мотористеп, операторлап, телеграфистеп, почта начальниги болуп ажылдаан. Ук мергежилдерни кызымак болгаш тывызык чоруу-биле боду өөренип тургаш, чедип алган.

1956-59 чылдарда Мугур-Аксинга эге класстар башкызы болуп ажылдавышаан, Кызылдың башкы училищезин бот-өөредилге-биле дооскан. Оон соонда Кызылдың күрүненин башкы институтун дооскаш, кожууннарга башкылап, школаларга директорлап ажылдаан.

1956 чылда Иргит Үнгүльчековичинин амыдыралын үндени-биле ескерттипкен болушкун болган. Мөнгүн-Тайгага А.Д. Грач чедип келгеш, археология талазы-биле Тывага шинчилел ажылын чоруткан. Аныяк төөгүчү Иргит Самбу тураскаалдар дилеп тывар талазы-биле эң-не нарын маршрут-тап аңаа солуттунмас орук баштакчызы болу берген. Аныяк башкынын төрөөн черин кончук эки билир чоруу, хайгаараачалы болгаш сонургалды, тус черин чурттакчылары-биле чугаалажып билир арга-шинээ Тыванын археологтуг тураскаалдарын өөренип көөр талазы-биле А.Д. Грачынын ажылынга канчаар-даа аажок дузалаан. Ниити сонургалдары И.У. Самбуну болгаш А.Д. Грачыны демей үзелдиг кижилер база өңүктөр кылдыр чоокшулаштырышкан.

1960-70 чылдарда Саян-Шушенск ГЭС-тин суг хөме алыр зоназынын археологтуг тураскаалдарын шинчилээр болгаш системажыдар талазы-биле улуг ажыл чоруттунган, чогуу-на ынчан Тывага ССРЭ-нин Эртемнер академиязынын археология экспедициязы ажылдап турган, ооң отрядтарынын бирээзин И.Самбу удуртуп турган. А.Д. Грачынын салдары-биле И.У.

Ш.Д. Ооржак, А.В. Брокерт, С.В. Никонов, В.В. Вусатый, А.-К.Т. Конгар, А.Б. Свинцов, Д.Д. Ооржак, И.Н. Товарищтай, В.И. Лавриненко, Р.С. Баян, В.Д. Март-оол, Н.Г. Дубровский, Ч.М. Доржу, М.Х. Маннай-оол, Н.М. Моллеров.

Самбу эртемче ынчалдыр шымны берген. Экспедицияга ажылдап киргенинин үезинде Ленинградтын күрүне университетинин этнография мергежил талазы-биле аспирантураже шылгалдаларны ол дужааган болгаш 1977 чылда кандидат диссертациязын чедишкенин дужааган.

Кандидат диссертациязын камгалап алганынын соонда, Кызылдың политехниктиг институтунун төөгү кафедрасынга ажылдаан, доцент болу бергеш, элээн каш монографияларны, оон иштинде «Тыва улустун оюннарынын төөгүзү», «Археология тураскаалдарынын чыныдызы», «Тыванын археологтуг тураскаалдары» болгаш өске-даа чүүлдери парлаткан. Ол 40 ажыг эртем болгаш эртем-тайылбыр номнарынын автору.

Амыдыралынын сөөлгү чылдарында Кызыл хоорайнын №9 школазынга башкылап ажылдап, тыва улустун этнография талазы-биле тускай курузун чорудуп турган. «Амыдыралдын омур-хевири болгаш тываларнын амыдырал-чуртталгазы» деп монографияны белеткээн.

Төөгү эртемнин талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканын эртемнин алдарлыг ажылдакчызы» хундулуг атты аңаа тывыскан, Тыва АССР-нин Дээди Советинин, РСФСР-нин «Билиг» ниитилелинин хундулуг бижиктери-биле шаңнаткан.

Талантылыг эртемден, эртембиллиги, чаагай сеткилдиг, ээлдек-эвилек кижиге, ынак ада болгаш кырган-ача амыдыралдан чарлып чоруткан. Ону таныыр, билер кижилерге эгиттинмес улуг чидириг. И.У. Самбунун чырыткылыг омур-хевири бистиң чүрөктеривиске кезээде артар.

Бистиң эживис, коллегавыс Айлаң Манзыр-ооловна Монгушка оон кады төрөөн акызы

Олег Иванович (Ондар) ЧУЛДУКТУН

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илереттис.

Эштери.

КИНО

«НАЙЫРАЛ»: май 26-29-та «Краудшийся тигр, невидимый дракон» (Китай) 9.30, 12.00, 16.20, 18.50, «Анализируй то» 14.30.

Видеозал: «Знаки» (США, ужасы) 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10.

Май 30-де «Краудшийся тигр, невидимый дракон» 10.00, 12.30, «Анализируй то» 15.00, «Молодожены» (США, комедия) премьера 17.00.

Видеозал: «Неожиданность» (Индия, 2 серии) 10.30, 13.20.

Май 31-июнь 6-да «Краудшийся тигр, невидимый дракон» 10.00, 14.20. «Молодожены» 12.30, 16.50, 18.40.

Видеозал: «Неожиданность» (Индия, 2 серии) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8028. Чагыг 60.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшейн барып болур. Айытынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.